

FRAZEMALARNING MA'NO VA XUSUSIYATIGA KO'RA TURLARI. FRAZEMALARDA MILLIY MINTALITETNING AKS ETISH JARAYONI

Abdusamatova Nozanin Azim qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Urgut filiali o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi nozaninabdusamatova8@gmail.com

Annotatsiya. Tezisd frazeologik birliklarning umumiy ma'no plani, semantikasi, olim Sh.Rahmatullayev tomonidan mazkur sohaning tahlil qilinishi, iboralarning ma'no va xususiyatiga ko'ra turlari haqida ma'lumot berilgan bo'lib, shuningdek iboralarda milliylik va mintalitetning namoyon bo'lish jarayonlari haqida to'xtab o'tilgan.

Kalit so'zlar: Frazeologiya, frazema, ma'no, xususiyat, komponent, milliylik, mintalitet.

Abstract. This thesis provides information on the general meaning plan, semantics of phraseological units, the analysis of this field by the scientist Sh.Rakhmatullayev, the types of phrases according to their meaning and characteristics, as well as the processes of manifestation of nationality and mentality in phrases. xtab has been passed.

Key words: Phraseology, phrase, meaning, feature, component, nationality, mentality.

Абстракт. В данной тезисе представлены сведения об общем смысловом плане, семантике фразеологизмов, анализе этой области ученым Ш.Рахматуллаевым, типах фраз по их значению и характеристикам, а также о процессах проявления народности и менталитета в фразы. xtab был пройден.

Ключевые слова: Фразеология, словосочетание, значение, особенность, компонент, национальность, менталитет.

M

Б

Frazemalar semantikasi inson va uning faoliyatini tasdiqlovchi, uning harakatlarini tavsiflovchi tushuncha hisoblanadi. O'zbek frazeologiyasi maktabining yetuk namoyandasi Shavkat Rahmatullayev ham mazkur sohada talay yangiliklar yaratgan bo'lib, olim ilmiy tadqiqotlari mobaynida frazemalar ma'nosini shakllantirishdagi k

б

g

à

z

oʻrni masalasini yoritib, komponentlar oʻzlarining soʻz sifatidagi mustaqil leksik maʼnosini yoʻqotib, umumlashgan maʼnoning yuzaga kelish holatlarini tahlil qilib oʻrganadi.

Frazemalarni komponent tahlil qilishning ayrim natijalari Sh.Rahmatullayevning ilmiy maqolasida va 1992 yilda nashr etilgan “Oʻzbek tilida feʼl frazemalarning bogʻlashuvi” nomli monografiyasida ham umumlashtirilgan.

Har bir xalq oʻz milliy ananalari, milliy qadriyatlarini saqlab qolish, bugungi glaballashuv zamonida nafaqat oddiy soʻzlashuv uslubida, balki til birliklari – maqol, matal, hikamatli soʻzlar va iboralardan ham foydalanadi. Bunda muayyan millat va elatning etnogenezi, moddiy va madaniy rivojlanish darajalari ham inobatga olinadi. Shu oʻrinda frazemalarda lingvokulturologik jihatdan frazemalar etnik, semantik jihatdan tahlil qilib oʻrganish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Frazemalarning maʼnoviy xususiyatlarini guruhlarga boʻlib tahlil qiladigan boʻlsak:

1. Rang-tus komponentlari ishtirok etgan frazemalar: “oq koʻngil” – yaxshi niyatli kishi, “ichi qora” – yovuz niyatli kishi, “oq uy, ola bargaklik boʻlmoq” – serhasham binoga ega boʻlmoq, “oqni oq, qorani qora demoq” – haqiqatni gapirmoq, “qorasini koʻrsatmaslik” – kimningdir koʻziga koʻrinmaslik, “qora terga botmoq” – ogʻir mehnat qilmoq;
2. Kiyim-kechak komponentlari ishtirok etgan frazemalar: “doʻppisi tor kelmoq” – ilojisiz vaziyatga tushmoq, “doʻppisi yarimta” – begʻam, beparvo, “kovushini toʻgʻrilab qoʻymoq” – haydamoq, “paytavasiga qurt tushmoq” – bezovta boʻlmoq;
3. Tana aʼzolari qatnashgan frazemalar: “bagʻri keng” – mehr-oqibati ortiq darajada, “bagʻri qon boʻlmoq” – jonidan toʻydirmoq, “bel ogʻritmoq” – mashaqqat chekmoq, “bilak shimarib ishga kirishmoq” – astoyidil, sitqidildan ishga kirishmoq, “bosh koʻtarib yurmoq” – oʻzini halol, pokiza, boshqalarga teng bilib harakat qilmoq, “bosh qotirmoq” – astoyidil oʻylamoq;
4. Meva-sabzavot nomlari qatnashgan iboralar: “olma engakina ayva toʻni oʻturmoq” – ajin tushmoq, qarimoq, “olma pish, ogʻzimga tush” – biron ishni mehnat qilmay, mashaqqatsiz, oʻz-oʻzicha roʻyobga chiqishni kutmoq, “tarvuzi qoʻltigʻidan tushmoq” – umidi puchga chiqmoq, boʻshashmoq, “qovun tushirmoq” – biron ishni chappasiga qilmoq;
5. Raqam, son, sanoqlar qatnashgan frazemalar: “bir gapirib oʻn kulmoq” – suhbat davomida oʻzini xushchaqchaq tutmoq, “bir gapni ikkita qilmaslik”, “bir ishi ikki boʻlmoq” – ishni koʻpaytirmoq, “bir tan-u bir jon boʻlmoq” – astoyidil, birgalikda

harakat qilmoq, “bir oyog‘i yerda bo‘lsa, bir oyog‘i go‘rda”-ma‘lum vaqt biron joyda bo‘lsa, keyinchalik boshqa joyda bo‘lmoq, “bir qop yong‘oqdek shaldur-shuldur”-bor gapni ochiq-oydin aytmoq.

Frazemalar muayyan xalqning miqlari, udumlari, rivoyatlari, tamoyillari, urf-odatlarini, ma‘naviyati, axloq va hokaolar haqidagi tasavvurlarni mujassamlashtiradi. Tilning frazeologik fondi xalq madaniyati va mintalitetining qimmatli ma‘lumotlari sanaladi. Masalan, “ko‘rmasiga qarab oyoq uzatmoq”-imkoniyatiga qarab ish qilmoq, “tanobini tortib quymoq”-biron nimadan cheklab qo‘ymoq, “to‘ydan oldin nog‘ora qomoq”-ro‘yobga chiqarish aniq bo‘lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan ish qilmoq, “xamir uchidan patir”-katta, ko‘p narsaning boshlang‘ich qismi, “xirmon ko‘tarmoq”-ekinlarni yig‘ib g‘amlamoq, “xo‘ja ko‘rsinga”-nomigagina, shunchaki, “Hizni yo‘qlasam bo‘lar ekan”-kimnidir ko‘rish niyati qo‘qqisdan ro‘y berishi haqida aytilgan iboralar hisoblanadi. [2]

Iboralar tarkibida milliylikning akslanishi turli vositalar yordamida:

- Milliy kiyim-kechak;
- O‘zbek xalq o‘yinlari;
- Asrlar davomida shakllanib kelgan milliy urf-odatlar asosida shakllangan turli iboralarni kuzatishimiz mumkin.

Milliy kiyim-kechaklar asosida yuzaga kelgan iboralar. Bunday iboralar guruhiga milliy kiyimlardan ayniqsa – do‘ppi, ro‘mol, chopon, kovush, maxsi kabilarni misol keltirish mumkin. Bu kabi kiyimlar qatnashgan iboralar tarixan bir necha asrni bosib o‘tgan iboralar sirasiga kiradi. Ular orasida eng faol iste‘molda bo‘lgan, ko‘p qo‘llanadigan kiyim turi-do‘ppi bo‘lib, aynan mana shu bosh kiyim vositasi orqali ko‘plab iboralar shakllangan. Masalan: “do‘ppisi tor kelmoq”-ilojsiz, tang ahvolda qolmoq, “do‘ppisini osmonga otmoq”-haddan ortiq shodlanmoq, “bosh yorilsa do‘ppi ichida, qo‘l sinsa yeng ichida”-ya‘ni boshning yorilganini do‘ppi ko‘rsatmaydi degan ma‘noda qo‘llangan.

Albatta, do‘ppi xalqimizning milliyligi, ko‘p asrlik urf-odat, ananalarini aks ettiruvchi vosita hisoblanadi. “Erkning ko‘rki do‘ppi” deyilganidek do‘ppi qadim zamonlardan beri ota-bobolarimizning boshida erklik, ozodlik ramzi sifatida doimiy kiyib kelingan. Olim A.Mamatov ham do‘ppi vositasi qatnashgan frazemalar o‘zida milliylikni tarannum etuvchi birlik sifatida qarashni aytib o‘tgan.

Yoki bo‘lmasa “to‘n” kiyimi qatnashgan iboralar: “bir to‘ni ikkita bo‘lmaslik”-kami ko‘paymaslik, “soyaga qarab to‘n bichmoq”-tavakkaliga biron ishni boshini tutmoq,

“to‘nini teskari kiymoq”-jahli chiqmoq, g‘azablanmoq kabi iboralar tarkibida qadimdan erkaklar va ayollarimizning milliy kiyimi hisoblangan chopon vositasi orqali shakllangan.

Albatta, bu kabi vositalarda frazeologik ma‘no ustuvor bo‘lib, frazeologik ma‘no-frazemaning voqelikka nisbatan beriladigan lug‘aviy mazmuni (nimadir anglatishi, ifodalashi) hisoblanadi. Misol uchun, “bir qop yong‘oqday shaldur-shuldir” iborasini keltiradigan bo‘lsak, uning ma‘nosi bor gapni ochiq-oydin aytuvchi, ko‘ngli bo‘sh degan ma‘noni anlatib keladi. Mazkur iboraning yana bir ma‘nosi “bir qop yong‘oq”, yoki “bir siqim bo‘lib qolmoq” iborasini olsak. Bu iboraning ma‘nosi-kichrayib qolish, qarilarning jussasiga nisbatan aytiladigan ibora hisoblanadi, uning variant “bir parchagina bo‘lib qolmoq”, “bir hovuch bo‘lib qolmoq”. [3]

Frazeologik ma‘nodan so‘ng baho semasi ham muhim bo‘lib, frazemaning voqelikka nisbatan bildirgan munosabati, reaksiyasi baho semasi deb yuritiladi. Frazemalarda baho semalari bevosita uning umumiy mazmun plani bilan bog‘liq bo‘lib, bunda uning mazmunan doimiy tarkibiy qismi bo‘lib qatnashib, ba‘zan esa frazemalarning lug‘aviy ma‘nosini butunlay qamrab ham oladi.

Bu kabi holatlarda frazemalarda frazeologik monosemiya va frazeologik polisemiya hodisasi muhim o‘rin egallab:

Frazeologik polisemiya — frazemaning semantik tarkibida ikki yoki undan ortiq frazeologik ma‘noning bo‘lishi. Masalan: boshi(m) aylandi frazemasining semantik tarkibida ikkita frazeologik ma‘no bor: 1) «Behud bo‘lmoq» ma‘nosi: «stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi. «Muncha darmonsiz bo‘lmasam», — o‘yladi u». (S.Z.); 2) «Esankiramoq» ma‘nosi: «...muloyim qarab qo‘yishlarini, ... jilmayib gapirishlarini sezardim, buning hammasidan boshim aylanardi». (O.Y.) Leksemalarda bo‘lganidek, frazemalarda ham polisemiya hodisasi ma‘no ko‘chish qonuniyatlariga asoslanadi.

Frazeologik monosemiya — frazemaning semantik tarkibida bitta frazeologik ma‘noning bo‘lishi. Chunonchi, ko‘ngliga qo‘l solmoq frazemasining semantik tarkibida «yashirin fikr-o‘yini bilishga harakat qilmoq» ma‘nosidan boshqa frazeologik ma‘no yo‘q: «Rizaning yuragiga qo‘l solib ko‘rgan Muhiddin uning javobidan xursand bo‘ldi.» (R.F.). «Kechagi ishdan maqsadim u yerdagi xotinlarning ko‘ngliga qo‘l solib ko‘rish, undan keyin o‘zimga ba‘zi bir ishonchliroqlarini tanlab olish edi.» (S.Z.). Keltirilgan gaplarning birinchisida ko‘ngliga qo‘l solmoq frazemasining variatsiyasi — «yuragiga qo‘l solib ko‘rmoq» ishlatilgan, har ikki

holda ham bitta frazeologik ma'no — «yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qilmoq» nazarda tutilgan. Frazemada ikki va undan ortin leksema o'z leksik ma'no mustaqilligini yo'qotgan holda bir umumiy ma'no markazig bo'ysunadi, frazemadan yaxlitligicha anglashiladigan ma'noni gavdalantirish uchun xizmat qiladi. Frazemadan anglashiladigan ma'no uning tarkibidagi leksemalarda anglashiladigan ma'nolarning oddiy (arifmetik) yig'indisi bo'lmay, umumlashma, ustama ma'no, ayni vaqtda ko'chma ma'no sifatida gavdalanadi.

Frazeologik ma'noning o'ziga xosligi frazemalar o'rtasidagi ma'noviy munosabatlarning tabiatini belgilab beradi. Frazemalarning leksemalar bilan kechadigan sinonimik, antonimik, darajali munosabatlari frazemalararo munosabatlardan farqlidir. Bunda frazeologik ma'noda leksik ma'nodan farqli o'laroq nominatsiya bilan bir qatorda konnotatsiyaning doimiy mavjudligi, obrazga egalik kabilar ahamiyatlidir. Frazeologizmlar dunyo, obyektiv borliq va jamiyat haqida madaniy ma'lumot tashuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Shuning uchun ham frazeologik birliklar o'zida xalq mentaliteti va madaniyatini saqlovchi "hikmatlar xazinasini" bo'lib, ular avloddan avlodga meros qilib qoldiriladi.[4]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. A. Maslova "Lingvokulturologiya" M-2001. 208-bet.
2. Z. Jumayev "Frazeologik birliklarning semantic va lingvokulturologik tadqiqi" J-2021. 45-bet.
3. M. Qo'shnazarova "Frazemalarda antisemiya" 2019-y.
4. Q. Hakimov O'zbek tilidagi sodda gap qolipli frazeologizmlarning zaruriy birikuvchanligi. NDA. – Toshkent.
5. M. Hakimova Semasiologiya. –T-2008
6. Sh. Rahmatullaev "Hozirgi adabiy o'zbek tili" T- 2006.
7. Q. Sapayev "Hozirgi o'zbek tili" T- 2009
8. www.ziyonet.uz
9. www.arxiv.uz
10. "O'zbek tili frazeologik lug'ati" T-2022.